«Тасдиқ мекунам»
Ректори Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, доктори илмҳои таърих, профессор
__________А. Ибодуллозода
«28» 10 2022

Хулосаи

кафедраи фалсафа ва фарҳангшиносӣ доир ба диссертатсияи Қосимов Қурбонали Абдусамадович дар мавзӯи «Муътазила ва фалсафаи ақлгароии он(таҳлили таърихӣ-фалсафӣ) » ҷиҳати дарёфти дараҷаи унвони илмии номзади илмҳои фалсафа аз рӯйи ихтисоси 090003 – таърихи фалсафа

Дар муҳокима ва баррасии рисола устодони кафедра, докторони илми фалсафа Назариев Р. З., Самиев Б. Ҷ., Ҳайдаров Р. З., Султонзода С. А., Қаҳҳоров Ғ. ва номзадҳои илми фалсафа Бердиев Ш.П., Саидова Г.З., Мирасанов М.В., Зикирзода Ҳ.Ҳ., Давлатов Р.Л., Кенҷаева Л.Э., Асрорӣ М., Шомуродов Б. Б. иштирок намуданд.

Ҷаласаро мудири кафедра н.и.ф., дотсент Бердиев Ш. П., ифтитоҳ намуда, қайд кард, ки мувофиқи нақша диссертатсияи унвонҷӯи назди кафедраи фалсафа ва фарҳангшиносӣ Қосимов Қурбонали Абдусамадович мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор мегирад.

Рисолаи Қосимов Қ.А-ро чаҳор нафар доктори илми фалсафа ва ҳафт нафар дотсенти кафедра мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор додаанд.

Сухан барои арзёбӣ ба унвонҷӯи кафедра Қосимов Қ.А. барои ибрози нуктаҳои асосии диссертатсия дода мешавад. Унвонҷӯ дар маърӯзааш нукоти зерини таҳқиқоти илмиашро ба таври мухтасар баён намуда, аз ҷумла чунин ибрози назар намуд:

Аҳамияти ин таҳқиқот пеш аз ҳама дар он ифода меёбад, ки дар муносибатҳои муосири байналхалқӣ ва геополитикаи умумиҷаҳонӣ ислом ҳамчун дин ва таълимоти динию фалсафии он дар чаҳорчӯбаи омилҳои мухталифи назариявӣ ба шакли мутазод ва гуногунранг муаррифӣ гардидааст. Ҳодисаҳои даҳсолаҳои охир, ки бо ҷараёни сиёсикунонии оммаи ҷомеа дар кишварҳои минтақаи исломӣ алоқамананд, аҳамияти идеологӣ ва сиёсии ислом, ноустувории рафтору муносибатҳои қолабиро, ки он муқаррар кардааст, баръало нишон доданд, ки дар тӯли ҳукмронии сиёсӣ ва иқтисодии давлатҳои Аврупои Ғарбӣ дар ин минтақа аз байн бурда нашудаанд. Баррасии дақиқкоронаи идеологияи исломӣ ва фаҳмиши интиқодии дастовардҳои илмии мутафаккирони мусулмон, кӯшишҳои ҳам муваффақ ва ҳам нокоми онҳо барои ҳаллу фасли масъалаҳое, ки боиси пайдоиши мушкилоти рӯз гардидаанд, аз нигоҳи фалсафаи таърих басо муҳим аст.

Дар ин замина, таҷдиди назар намудани мероси фалсафии мактабҳои ақлонии ислом, ки муътазила аз ҷумлаи аввалини онҳост, барои таҳқиқи масъалаҳои баҳсбарангези пайдоиш ва роҳҳои тахаввулоти фикрӣ дар мисоли ақлгароӣ ва дар пояи он омӯхтани арзиши озодии инсон дар илоҳиётшиносӣ, фалсафа ва ахлоқи амалии ин мактаби фикрӣ аҳамияти хосса дорад.Таҷрибаи ақлгароии муътазила басо ибратбахш буда, барои рушди фарҳанги маънавии ҷомеа, муносибатҳои одамон дар шаклҳои гуногуни ҳамзистӣ ва муборизаи фикрӣ-ақлонии мазҳабҳои мухолифи дохилӣ асос мегузорад, ки таъсири онхо ба тағйири сохторҳои шуури ҷамъиятӣ равшан ва маълум аст. Фаъолияти муътазилиён ба ташаккули фалсафа мусоидат карда, барои пайдоиши мактабҳои нави ақлонӣ дар ислом замина гузошт. Таҳқиқи ин таҷриба барои таърихи фалсафаи муосир ва рушд ёфтани он, бешубҳа, муҳим аст.

Мафҳумҳо, ақидаҳои сершумори беназир, аслӣ ва аз захираҳои фалсафаи қадимӣ, баҳсҳо ва бархӯрдҳои фалсафӣ гирифташуда рангҳоеанд, ки мо дар манзараи он давраи тӯфони қавиеро мушоҳида мекунем, ки дар он муътазила худро бо тамоми қувваи ақлониаш намудор кардааст. Решаҳои ҳамаи нукоти фавқуззикр ба асри VII рост меоянд.

Дар ахлоқашон муътазилиён ҳадафи инсонро дар роҳи расидан ба саодат дида, хайру накукориро дар зиндагӣ ташвиқ мекунанд. Ҳудуди саодат бо ақл муайян карда мешавад ва бо ёрии он инсон накукорӣ намуда, аз шарру бадӣ парҳез мекунад. Ҳифзи қатъӣ ва пайдарпайи ақидаҳои тавҳиди умумиисломӣ ва дар баробари он – тасдиқи афзалияти ақл бар имон, талқин намудани ғояҳои зидди догматизм ва зиддиавторитаризм, ки барои ба эътидол овардани ҷаҳони ислом нигаронида шуда буданд, то имрӯз ҳам аҳамияти худро гум накардаанд. Имрӯзҳо теологияи мутакаллимон бо хусусиятҳо ва хосиятҳои хосси тафаккури асримиёнагӣ (рӯ овардан ба гузашта, парастиши ақл ба хотири дифоъ аз илоҳиётшиносӣ) дар зиндагӣ мавқеи фаъолро ишғол мекунад. Дар ин муборизаи пайравони дин ва дунё муътазила қодир аст барои баррасӣ ва таҳлили масъалаи муносибати байни дин ва дунё хидмат намуда, ҳамчун як навъ қолаби классикӣ мавриди истифода қарор гирад.

Муътазила ҳамчун ҳомили ақоиди ақлонӣ ва руҳияи интиқодӣ дар фарҳанги мусалмонон пешкор буд ва пас аз як аср ба “аввалин” мазҳаби тахти таъқиб ва фишор қарор гирифта, дар ақоиди умумии исломӣ ва ба як ҷабҳаи мухолифе табдил гашта буд. Дар натиҷаи он, метавон мушаххасоти таназзулеро, ки фарҳанги мусалмонон пас аз “асри тиллои”-и муътазилии худ паси сар кардааст, дидан мумкин аст. Ҳамзамон то ба имрӯз муътазила ҳамчун қуллаи руҳияи танқидии ақлонии фарҳанги мусалмонӣ боқӣ монда, таъсири он ба ҳамаи ҳаракатҳои мазҳабӣ ва сиёсии он замон, намояндагони мактабҳои ҳам фалсафӣ ва ҳам динӣ боқӣ мондааст. Таҳқиқ, таҳия ва ҳаллу фасли мушкилоти робита ва ҳамкории муътазилӣ ва мактабҳои дигари фикрии исломӣ назаррас буда, ин таҷрибаи муколама ва мубоҳисаҳо бо ҳаллу фасли ихтилофҳои ҷаҳонбинӣ-арзишӣ барои фарҳанги умумиинсонӣ аҳамияти илмии мавзуи интихобкардаи диссертатсияро муайян мекунанд. Зиёда аз он, таълимоти муътазила ҳамчун яке аз мактабҳои фалсафӣ-ақлгароӣ то ба ҳол дар сатҳи ниҳоят паст омӯхта шудааст, ки мубрамияти таҳқиқи масъалаи матраҳшударо муайян мекунад.

Бо ин ҳама, муносибати ақлонӣ ва интиқодии онҳо ба олам, ҷомеа ва инсон дар таърихи тамаддуни исломӣ самараи зиёде оварда, дар даҳсолаҳои охир талошҳои мутафаккирони исломиро барои эҳёи ин равия ривоҷ додааст. “Навмуътазила” равияест, ки имрӯз аз ҳисоби як қатор таҳқиқоти муҳаққиқон ва олимони ақлгаро ташаккул ёфтааст, ки он асосан аз арзишҳои маънавӣ-дунявӣ дифоъ мекунад. Аз ин ҷо бармеояд, ки аҳамияти таҳқиқи таълимоти муътазила ҳамчун муассиртарин равияи ақлгароӣ дар муҳити ислом то ба имрӯз ҳам дар сатҳи баланд боқӣ мемонад.

Сатҳи омӯзиши мавзуъ. Аз таърихи муътазила маълум аст, ки ба иллати таъқибу шиканҷаҳои муътазилиён аз ҷониби руҳониёни мутаассиб ва мухолифони дигари ин мактаби фикрӣ, адабиёти зиёди онҳоро нобуд карда буданд ва то замони мо теъдоди камтарини онҳо расидааст. Барои ҳамин ҳам, таҳқиқоти осори муътазила муддати тӯлонӣ дар ҳадди паст қарор дошт ва рушди нисбии он фақат ба нимаи дуюми асри XX рост меояд. Ҳарчанд то ин дам ҳам таҳқиқоти алоҳидае, ки дар онҳо маълумоти аввалин дар бораи муътазила дода шудааст, хусусияти таърихӣ-энсиклопедӣ доранд, низ вуҷуд доштанд, аммо онҳо миқдоран ночиз буданд. Масалан, Х. Штайнер ҳанӯз дар охири асри XIX ба омӯзиши муътазила ҳусни таваҷҷуҳ зоҳир намуда, дар асараш ин равияро “озодфикрӣ дар ислом” номидааст. Ба ин гурӯҳ асари Ҳ. Галландро, ки дар ибтидои асри XX навишта шуда, маълумоти аввалинро барои аврупоиён дар бораи таърих ва ақоиди муътазила медиҳад, низ ҳамроҳ кардан мумкин аст. Умуман, адабиёти илмӣ-таҳқиқотиеро, ки ба омӯзиши мавзуи рисолаи диссертатсионӣ бахшида шудааст, ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. Ба гурӯҳи аввал, таҳқиқоти давраҳои асримиёнагии муҳаққиқону мутафаккирони ислом ва худи муътазила, ки дар бораи таърихи пайдоиши муътазила, фирқаҳо ва мутафаккирони маъруфи он, ақоиди динӣ ва фалсафии ин мактаби фикрӣ ба таври мухтасар тавсиф намудаанд, тааллуқ доранд. Ба қатори онҳо асарҳои Абу-ул-Ҳасан Ал-Ашъарӣ, Абд-ул-Қодир Ал-Бағдодӣ, Абу Бакр Ал-Боқилонӣ, Ибни Ҳаликон, Ибни Халдун, Ибни Мутавейҳ, Ибни Мискавайҳ, Ибни Надим, Амру-л-Ҷоҳиз, аш-Шариф Ал-Ҷурҷонӣ, Абу-л-Муъало Ал-Ҷувайнӣ, Муҳаммад Абд-ул-Карим аш-Шаҳристонӣ, Қозӣ Абд-ул-Ҷаббор ва дигарон дохил мешаванд.

Ба гурӯҳи дуюм таҳқиқотеро ворид кардан мумкин аст, ки онҳо ба таври васеъ фалсафаи калом ва илоҳиётшиносии исломро дар бар гирифта, муътазила ва фалсафаи онро ҳамчун як ҷузъи таркибии онҳо мавриди таҳлил қарор додаанд ва бештар хусусияти тавсифӣ-энсиклопедӣ доранд. Ба қатори онҳо таҳқиқоти муҳаққиқон А. Корбен, Е.А. Фролова, Т.К. Иброҳим, М. Аркун, М. Бернард, В. Маделунг, В. М. Уотт, Р.М. Франк, Й. ван Эсс, М. Кук, А.В. Сагадеев, М.Н. Вольф, И.С. Кирабаев, М. Т. Степанянтс, А.И. Игнатенко, Е.Н. Фролова, Н.В. Ефремова, А. Дананӣ ва дигарон дохил мешаванд. Дар байни таҳқиқоте, ки бевосита ба омӯзиши ақидаҳои динию фалсафии муътазила ва ё осори фалсафӣ-динии мутафаккирони он бахшида шудаанд, корҳои илмӣ-таҳқиқотии Р.М. Франк, Ф. О. Нофал, Ҷ.Ф. Ҳурранӣ, А.Н. Нодир, М. Мусаев ва дигарон муҳиманд.

Дар таҳқиқи муътазила ва фалсафаи он дар баробари таҳқиқи таълимоти умумии калом муҳаққиқону олимони тоҷик низ саҳми арзанда доранд. Дар

омӯзиши калом ва намояндагони он таҳқиқоти З. Вазиров, А.А. Шамолов, З.М. Диноршоева, С. Ахмедов ва дигарон назаррас аст. Агар З. Вазиров дар асараш доир ба пайдоиши калом, робитаи он бо фиқҳ, шариат ва баъзе масъалаҳои динӣ-фалсафӣ ва фалсафӣ-иҷтимоӣ таваҷҷуҳ карда бошад, А.А. Шамолов масъалаҳои вобаста ба заминаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии ташаккул ёфтани ҷаҳонбинии Муҳаммад Ғазолӣ, таълимоти динию фалсафӣ, ақоиди тасаввуфӣ ва иҷтимоӣ-сиёсӣ ва ахлоқии ин фақеҳ ва мутафаккирро мавриди таҳлил қарор додааст. З.М. Диноршоева низ заминаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии ташаккул ёфтани ҷаҳонбинии Муҳаммад Ғазолиро дар пайвастагӣ бо ҳаёт ва фаъолияти мутафаккир ва инчунин масъалаҳои таҳаввулоти фикрӣ, муносибати ӯ ба фалсафа, интиқод аз таълимоти машоиёни шарқӣ ва файласуфони дигари исломиро таҳлил намудааст. С.Ахмедов бошад, дар монографияи хеш шароит ва омилҳои иҷтимоӣ-ғоявии ташаккул ёфтан ва тамоюлоти модернгароӣ ва таҷдидсозии каломро дар шароити муосир бо баррасии масъалаҳои фалсафаи ислоҳотчиёни фалсафаи исломӣ ва инчунин онтология ва гносеологияи каломро ба таври мукаммал таҳқиқ намудааст. Он яке аз таҳқиқоти бунёдии фалсафаи калом дар доираи илмии пасошӯравӣ ба шумор меравад.

Ҳамин тавр, гуфтан мумкин аст, ки дар бораи масъалаи ақлгароии муътазила ба ҷуз аз якчанд таҳқиқоти асримиёнагӣ ва муҳаққиқони муосир, ки бештар хусусияти тавсифӣ ва иттилоотӣ доранд, кори мукаммале дар даст надорем.

Робитаи кор бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзуъҳои илмӣ. Рисолаи диссертатсионӣ дар доираи фаъолияти илмӣ-таҳқиқотии кафедраи фалсафаи фарҳанги Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон (ДДОТ) ба номи Садриддин Айнӣ иҷро карда шудааст.

Ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот - таҳлили ҷанбаҳои ақлгароиии ҳамчун ҷузъи таркибии сохтори фалсафии муътазила мебошад. Барои расидан ба ин ҳадаф иҷрои **вазифаҳои зерин** тақозо карда мешавад:

- муайян кардани консептҳои фалсафии ақл дар таълимоти муътазила ва асосҳои назариявӣ-методологии омӯзиши он;
- муқаррар намудани равишҳои ташаккулёбии тамоюлоти ақлгароӣ дар ақоиди мутафаккирони муътазила;
- таҳлили усулҳо (принсипҳо)-и муҳимтарини таълимоти муътазила дар доираи робитаи тарафайни дин ва фалсафаи он;
- муайян намудани хусусиятҳои ақлонии фалсафаи муътазила дар асоси таҳлили назарияҳои метафизикӣ ва табиатшиносии он;
- таҳқиқи масъалаи ақл ва иродаи инсон ҳамчун пояи асосии фалсафаи ақлгароии муътазила.

Методология ва усулҳои таҳқиқи мавзуъ. Заминаи методологии таҳқиқотро маҷмуи принсипҳо ва равишу муносибатҳо, усулҳои таҳқиқотии фалсафӣ ва мантиқии маърифат ва дақиқ кардани масъалаҳои матраҳшуда, аз ҷумла, усули таҳқиқотии таърихӣ, фалсафӣ-муқоисавӣ, мантиқӣ-таҳлилӣ, герменевтикӣ, муназзамӣ-сохторӣ ва ғайри онҳо ташкил медиҳанд. Хусусияти муносибати байнифаннӣ, ки бо соҳаи таърихи фалсафа иртибот дорад, инчунин руҷуъ ба баъзе усулҳо ва равишҳои таҳқиқотии илмҳои

ҷудогона, монанди ҷомеашиносӣ, равоншиносӣ, забоншиносӣ ва ғайраро тақозо мекунад. Асоси назариявии таҳқиқотро асарҳои мутафаккирону файласуфони муътазила ва мактабҳои дигари фикрии ислом, муаррихону ҷомеашиносон, фарҳангшиносон, шарқшиносону бидъатшиносони Ғарб, муҳаққиқону олимони кишварҳои гуногун ва амсоли онҳо ташкил медиҳад.

Навгониҳои таҳқиқоти мазкур дар нукоти зерин ифода меёбанд:

- дар ҳудуди пасошӯравӣ масъалаи ақлгароии муътазила ба таври муназзам ва мушаххас бори нахуст мавриди таҳлил қарор гирифт;

- ба исбот расидааст, ки синтези ғояҳо, назарияҳо ва таълимоти динҳо ва мактабҳои фалсафию динии гуногун барои муътазила майдони муколамаҳо ва мубоҳисаҳоро ба вуҷуд оварда, дар онҳо усулҳо ва шаклҳои таҳқиқоти масъалаҳо мавриди озмоиш қарор гирифта, барои пайдоиши фалсафаи исломӣ замина муҳайё кардаанд;

- исбот гардид, ки дар таълимоти мутафаккирони муътазила тамоюлоти ақлонии фалсафаи он хусусияти муайянкунандагӣ дорад;

- муқаррар ва тасдиқ гардид, ки барои консепти ақлгароии муътазила панҷ усул (ал-усул ул-хамса)-и муътазила ҳамчун асоси назариявии таҳқиқи мубоҳисавии ақл ва имон мақоми калидӣ дорад;

- нақши ақл ва маърифати ақлонии муътазила ҳангоми дарки масоили метафизикӣ ва табиатшиносӣ аз ҷониби пайравони он ба исбот расида, муқаррар гардид, ки дар онҳо мақоми ақл бар эътиқод болотар гузошта шудааст. Ба ин васила барои рушди донишҳои ақлонии инсон асос гузошта мешавад.

Саҳми шахсии унвонҷӯи дараҷаи илмӣ дар таҳқиқи хусусиятҳои хоссаи ақлгароии муътазила дар иртибот бо масъалаҳои метафизикӣ, онтологӣ, гносеологӣ, антропологӣ ва табиатшиносии он муайян мегардад. Назари муаллиф дар бораи фаҳмиши динӣ ва фалсафии ақлгароии муътазила аз таҳлили муқоисавии ақоиди ақлгароии муътазила бо мактабҳои фикрии ислом, динҳои дигар ва файласуфони Юнони қадим ва хулосаҳою пешниҳодоти вобаста ба онҳо, тарҷума ва тафсири иқтибосҳо аз забонҳои гуногун ба забони тоҷикӣ бармеояд. Саҳми шахсии муаллифи рисола инчунин аз асоснок кардани равишҳои фалсафӣ ва методологӣ, муайян кардани ҳадаф, сатҳи омӯзиши таҳқиқот, вазифаҳо ва принсипҳои он, таҳияи навгониҳо ва муқарраротӣ барои дифоъ пешниҳодшуда, омода кардани нашрияҳои илмӣ, ки ҷараён ва натиҷаҳои тадқиқотро инъикос мекунанд, иборат аст.

Рисолаи диссертатсионӣ аз муқаддима, ду боб (ҳар кадом иборат аз се фасл), хулоса ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 162 саҳифа иборат аст.

Илова бар ин, маводи таҳқиқшуда, натиҷа ва хулосаҳои бадастомадаро ҳангоми хондани курсҳои махсус ва тадриси фанни таърихи фалсафа низ истифода намуд.

Автореферат ва мақолаҳои нашрнамудаи унвонҷӯ моҳияти диссертатсияро фаро гирифта, ба он ҳамоҳанг карда шудаанд.

1. Қосимов Қ.А. Шароити таърихӣ ва иҷтимоии пайдоиши муътазила// Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2021. №2 (2). – С. 47-53. ISSN2710-4672
2. Қосимов Қ.А. Тамоюли метафизикӣ ва табиатшиноси муътазила ва маърифати ақлонии онҳо//Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ/ – Душанбе, 2021. №3-4 (3-4) – С. 49-55. ISSN2710-4672.
3. Қосимов Қ.А. Сарчашмаҳои ғоявии фалсафаи ақлгароии муътазилия //Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. №4. – С. 175-181. ISSN 0235 – 005X.
4. Қосимов Қ.А. Масъалаи инсон, ақл ва иродаи ӯ дар таълимоти Муътазила //Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. №4. – С. 150-154. ISSN 0235 – 005X.
5. Қосимов Қ.А. Усулҳои бунёдии ақлгароии муътазила //Паёми филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе. – Душанбе, 2022. Т2, №1 (21). – С. 132-142. ISSN 2709 – 6246.

Муқарризон ва муҳаққиқони ташхиси диссертатсия нисбати кор назару ақидаҳои хешро баён намуда, аз ҳусну қубҳи он ибрози назар намуданд. Камбудиҳо ва норасоиҳои кори унвонҷӯ Қ.А. Қосимовро барои ислоҳ ва такмил тавсия намуданд. Дар маҷмӯъ, диссертатсияи мазкур дар мавзӯи «Муътазила ва фалсафаи ақлгароии он (таҳлили таърихӣ-фалсафӣ)» кори илмии комилу анҷомёфта мебошад ва онро метавон барои ҳимоя тавсия намуд.

Дар ҷаласа иштирок карданд 18 нафар. Натиҷаи овоздиҳӣ кушода буд ва ҷиҳати ба ҳимоя пешниҳод шудани диссертатсияи Қосимов Қурбонали Абдусамадович ба тариқи зайл сурат гирифт: тарафдор – 18 нафар; зид – нест, бетараф - нест. Суратҷаласаи № 5 аз 26.10.2022

Мудири кафедраи фалсафа ва фарҳангшиносии
ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ
н.и.ф. дотсент Бердиев Ш. П.

Сардори Раёсати кадрҳо ва корҳои махсуси
ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ Мустафозода А.

27. 10 2022